

Г. О. ДЗИС-РАЙКО

ЛІПНА КЕРАМІКА З о. БЕРЕЗАНІ
VII—VI ст. ст. ДО Н. Е.

(На матеріалах Одеського державного археологічного музею)¹

З поселень так званого ранньоскіфського часу, відкритих в Нижньому Побужжі, селище на о. Березані найранніше². Воно добре датується архаїчною грецькою керамікою VII—VI ст. ст. до н. е.³.

В історичній літературі цей час пов'язується з проникненням в Північне Причорномор'я скіфів, витисненням ними кіммерійців і початком складання так званої скіфської культури. З іншого боку, на цей же час припадає і початок грецької колонізації Північного Причорномор'я. На сьогоднішній день археологам та історикам ще дуже мало відомо про життя та історію кіммерійських племен. Детальне і всебічне вивчення такого раннього пам'ятника, як поселення на о. Березані, допомогло б внести ряд нових даних для розкриття цих питань.

На жаль, до цього часу нема зведеної праці про цей археологічний пам'ятник, дослідження якого почались ще в XIX ст.

Досить важливим джерелом для такого вивчення служить ліпна кераміка — предмет виробництва та споживання місцевого населення. Ліпна кераміка, виробництво якої входило до функцій домашнього господарства і не вимагало спеціально обладнаних майстерень та складних прийомів обпалювання, являється надійним критерієм культури місцевих племен в силу свого слабого розповсюдження шляхом обміну, торгівлі і т. д.

Останнім часом ряд археологів приділяє велику увагу вивченню ліпного посуду з поселень I тисячоріччя до н. е. на території Північного Причорномор'я, яка в період дореволюційних досліджень вивчалась недостатньо. Що ж до кераміки о. Березані, то вона ще не вивчена, хоч публікації березанського матеріалу були б дуже бажані, бо вже й тепер ряд авторів посилається на ліпну кераміку о. Березані⁴.

Треба сказати, що вивчення ліпного березанського посуду зустрічає на своєму шляху багато труднощів.

Під час розкопок Березані в дореволюційний час основна увага

¹ Висловлюю свою вдячність доц. М. С. Синицину за наукову консультацію при написанні цієї роботи.

² С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации нижнего Побужья. МИА, 50, 1956, стор. 214.

³ М. Ф. Болтенко, До питання про час виникнення та назву дазнішньої йонійської оселі над Бористеном. Вісник Одеської комісії краєзнавства. Секція археологічна, ч. 4—5, Одеса, 1930, стор. 35—39.

⁴ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, 1956. Йі ж: Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, там же. В. М. Скуднова, Скифские памятники из Нимфея. СА, т. XXI, 1954 і ін.

приділялась античному матеріалові; ліпна кераміка не тільки не була предметом спеціального вивчення, їй під час навіть не приділяли уваги. Під час відбору матеріалу «грубий» ліпний посуд, як правило, відкидався. Такий відбір пам'ятників не дозволяє скласти правильне уявлення про співвідношення груп кераміки — місцевої та привозної. В польовій документації того часу (щоденник Г. Л. Скадовського, щоденники та польові списки Е. Р. Штерна, що зберігаються в ОДАМ) відсутні або майже відсутні відомості про знахідки ліпної кераміки та її опис.

В щоденниках Е. Р. Штерна лише іноді зустрічаються короткі вказівки на те, що знайдені були уламки грубих посудин.

За радянський період багато років розкопки на о. Березані проводив М. Ф. Болтенко⁵. Основна маса знахідок ліпної кераміки припадає на час його розкопок. На жаль, ми не маємо і документації розкопок М. Ф. Болтенка. Тому класифікація цього посуду, пов'язана з необхідністю датування кожної з основних форм кераміки (яке визначається сукупністю показань культурного шару, або комплексу), зустрічає багато труднощів.

В нашій роботі нам в якійсь мірі доводиться користуватися матеріалами публікацій, в деяких випадках — щоденниками, а в основному — методом аналогій.

Звичайно, така робота не може претендувати на вичерпну повноту розв'язання питання класифікації кераміки та бездоганну точність. Вивчення та класифікація березанської ліпної кераміки утруднена ще й тим, що вона за невеликим винятком знаходиться в нашій колекції в вигляді невеликих уламків.

За технікою виконання і зовнішнім виглядом ліпна кераміка о. Березані може бути розподілена на дві основні групи: 1) тонкостінний лощений посуд, прикрашений, як правило, геометричним врізаним орнаментом, іноді інкрустований білою пастою і 2) товстостінний, більш грубий посуд, в більшості випадків прикрашений пальцево-нігтьовим або заціпним орнаментом по наліпленому валику чи просто по тулубу посудини, а іноді зовсім неорнаментований.

Такий розподіл кераміки на групи за технікою вироблення посудин, можна думати, в основному відповідає її розподілу за функціональним призначенням.

Тонкостінна лощена кераміка

До цієї групи відноситься порівняно невелика кількість уламків ліпних, в більшості чорнолощених посудів. Ця кераміка відрізняється старанністю вироблення і часто порівняно складним орнаментом, який поряд з дбайливим лощенням надає посуду витончений, парадний вигляд. Глиняне тісто, з якого виліплений посуд, добре відмучене, без помітних домішок, компактне. Обпалення кераміки рівномірне, про що свідчить колір поверхні черепків, в більшості чорний, іноді темно-сірий і рідше — світлий, жовтуватий або коричнюватий. Фрагментарність нашого матеріалу дозволяє нам відновити лише кілька форм посудин цієї групи.

Очевидно, більшість наших уламків належить до невеликих горщиків яйцевидної форми з трохи видігнутими вінцями (табл. I-а-г, ж).

Окремі уламки дають змогу відновити ряд посудин інших форм: черпаки (табл. I-м), великі посудини в вигляді корчаг (табл. I-з-к), глеків (табл. I-л) та інші.

Посуд цієї групи прикрашений врізаним геометричним орнаментом; на деяких уламках помітні сліди інкрустації білої пасти (табл. I-з-л).

Названий орнамент найчастіше має вигляд заштрихованих трикутників, обернутих один до одного вершинами, або трикутників, утворених двома паралельними ламаними лініями. Зустрічається орнамент і в вигляді вертикальних полос, утворених паралельними лініями. Іноді ці візерунки поєднуються з невеликими круглими ямками, нанесеними тупим інструментом (табл. I-б, д, ж). Відома більш складна орнаментатива посудин, але невеликі розміри уламків не дозволяють повністю її простежити (табл. I-д). Зрідка трапляється врізаний орнамент «ялинкою», який поєднується з паралельними вертикальними лініями (табл. I-к).

Кераміка цієї групи знаходить численні аналогії в поселеннях VII—VI ст. до н. е. на обширній території Північного Причорномор'я. Генетично вона бере початок від більш раннього часу, від початку I тис. до н. е. Про це свідчать подібні знахідки з Кобякова городища на Нижньому Дону, в шарах т. зв. «Кобякової культури II»⁶.

Кераміка цього типу широко розповсюджена на поселеннях ранньоскіфського часу на Північному Кавказі, на Нижньому Дону, на Побужжі, Наддніпрянщині, Подністров'ї, в Криму.

Найбільш ранні знахідки подібного виду кераміки знайдені на Чорноліському городищі (Знаменський район, Кіровоградської обл.), але там вони архаїчніші, багато де в чому пов'язані з керамікою білогрудовських пам'яток передскіфського часу і являють собою неомби перехідний етап від кераміки кінця епохи бронзи (сабатиновсько-білогрудовського типу) до власне скіфської епохи⁷.

Знахідки ліпної лощеної кераміки з геометричним орнаментом були зроблені в північних районах Молдавської РСР⁸ та в Полтавській області⁹. Її аналогії знаходимо в зольниках Бельського городища¹⁰, в курганах поблизу м. Сміли¹¹, в Чигиринському і Канівському районах Черкаської області¹², на Північному Кавказі¹³. Б. М. Граков та А. І. Мелюкова вважають лощену інкрустовану кераміку приналежністю лісостепних районів, невластивою культурі степних районів¹⁴. Однак кераміка такого типу неодноразово зустрічалась при розкопках найдавніших шарів Ольвії та міст Боспору. За характером орнаментативної ліпної лощеної посуд із Ольвії схожий на березанський. Деякі уламки цього

⁶ А. А. Миллер, Краткий отчет о работах Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1924 и 1925 годах. СГАИМК, т. I, 1926, стор. 129—132.

⁷ А. И. Тереножкин, Скифская Днепровская правобережная экспедиция, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951, стор. 123.

⁸ Г. Д. Смирнов, Скифское городище и селище «Большая Сахарна», КСИИМК, вып. XXVI, 1949, стор. 93—96.

⁹ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ деревни Пожарная Балка Полтавской обл., КСИИМК, вып. XXXVII, 1951, стор. 125.

¹⁰ Тр. IV АС, т. III, табл. I—I, 3.

¹¹ ИАК, вып. 4, 1902, стор. 31, рис. 3.

¹² ИАК, вып. 40, 1911, стор. 49, рис. 4. Б. И. и В. И. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. III, Киев, 1900, табл. LXII—2.

¹³ МИА, № 3, 1941, табл. XX, 3.

¹⁴ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Две археологические культуры в Скифии Геродота. СА, XVIII, 1953, стор. 115.

посуду були знайдені в шарі під заповненням VI ст. до н. е.¹⁵. Частіше подібна кераміка зустрічається при розкопках міст Боспору. В Пантікапеї вона відмічена в шарі VI ст. до н. е.¹⁶. В Німфеї в шарах того ж часу були знайдені численні форми ліпного лощеного посуду з врізним орнаментом: горшки з відігнутих краєм, невеликі круглодонні горшечки, великі корчаги, глибокі товстостінні чашки. Їх орнамент складається з заштрихованих трикутників, що сходяться вершинами, іноді в поєднанні з круглими ямками¹⁷.

Під час розкопок Фанагорії ліпна лошена кераміка описаного типу зустрілась в шарі VI—IV ст. ст. до н. е. І. Т. Кругликова вважає, що деякі з фрагментів знаходять аналогії в більш ранніх групах кераміки і можуть бути віднесені до киммерійського часу¹⁸. Серед кераміки Мірмекія та Тірітаки знову зустрічаємо аналогічну кераміку¹⁹.

Крім того, кераміка, аналогічна нашій, трапляється в поселеннях кизил-кобинської культури²⁰. При розкопках такого поселення біля півніжжя східного схилу городища Неаполя Скіфського, на лівому березі р. Салгира, серед інших знахідок виявлена була кераміка описуваного нами типу.

Лошені посудини цього поселення схожі з березанськими не тільки по техніці вироблення і по формам, але й по мотивам орнаменталізації²¹. Поселення кизил-кобинської культури біля Симферополя датується VII—VI вв. до н. е. О. Д. Дашевська називає його таврським, приймаючи до уваги подібність його кераміки до кераміки поховань в кам'яних ящиках з гірських районів Криму. Однак вона відмічає і незаперечну подібність її до кераміки VII—VI вв. до н. е. з Керченського півострова, особливо із Німфея.

В. М. Скуднова не погоджується з віднесенням цього типу кераміки до таврської на тій підставі, що вона зустрічається і в степових районах Криму, які антична традиція пов'язує з киммерійцями.

Ряд вчених (напр., П. М. Шульц, Г. Д. Белов, О. Д. Дашевська) ставить питання про спорідненість таврів з киммерійцями та розглядає таврів як кримську парость киммерійців²². Це питання може бути розв'язане шляхом дальніших досліджень поселень та могільників киммерійського часу на півдні України і в інших місцях.

Численні аналогії березанської ліпної лощеної кераміки з геометричним врізним орнаментом говорять про широке коло розповсюджен-

¹⁵ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии. МИА, № 50, 1956, стор. 159, рис. 5, 1—2.

¹⁶ И. Т. Кругликова, О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города. МИА, № 33, 1954, стор. 82, табл. 1—5, рис. 1—1.

¹⁷ М. М. Худяк, Раскопки святилища Нимфея. СА, XVI, 1952, стор. 239, рис. 4. В. М. Скуднова, Скифские памятники из Нимфея. СА, XXI, 1954, стор. 306—318.

¹⁸ И. Т. Кругликова, Фанагорийская местная керамика из грубой глины. МИА, 19, 1951, стор. 91, рис. 1—3.

¹⁹ Е. Г. Кастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки. МИА, 25, 1952, стор. 250—251, рис. 1—3. В. Ф. Гайдукевич, Е. И. Леви, Е. О. Прушевская; Раскопки северной и западной части Мирмекия. МИА, 4, 1941, стор. 129, рис. 29. МИА, 4, стор. 40, рис. 53.

²⁰ П. Н. Шульц, Тавро-скифская экспедиция, КСИИМК, XXVII, 1949, стор. 66.

²¹ О. Д. Дашевская, Раскопки Симферопольского поселения кизилкобинской культуры, КСИИМК, XXXIX, 1951, стор. 115, рис. 33—2, 33—4а, 33—4е.

²² Г. Д. Белов, Херсонес Таврический. Л., 1948, стор. 27; О. Д. Дашевская, Раскопки Симферопольского поселения кизилкобинской культуры. КСИИМК, XXXIX, 1951, стор. 118.

ня кераміки цього типу: від Подністров'я до Північного Кавказу, включаючи на півдні Кримський півострів.

На основі всього вищевикладеного можна зробити такі узагальнення:

1. Березанська кераміка описаної групи датується VII—VI ст. до н. е.

2. Генетично вона походить від часу пізньої бронзи та являє собою прояв культури місцевого населення Північного Причорномор'я.

3. Кераміка даної групи відрізняється дбайливістю вироблення та відносно складною орнаментациєю.

4. Описана група має численні аналогії з одного боку в лісостеповій полосі кіммерійського та ранньоскіфського часу, а з другого—в степових районах і на Керченському півострові, а також в гірських районах Криму.

5. Дальніше вивчення цієї групи кераміки поряд з другими пам'ятниками кіммерійського та ранньоскіфського часу в Північному Причорномор'ї може пролити світло на питання про культуру кіммерійців і на їх можливі зв'язки з іншими племенами.

Товстостінна кераміка

Більш численну групу ліпної кераміки о. Березані складає простий товстостінний посуд, виготовлений з більш грубого крупнопористого та крихкого глиняного тіста, ніж описана вище група кераміки. Серед домішок, що складають велику частину тіста, найчастіше трапляється шамот, а також морський пісок, товчені черепашки, а іноді можна помітити сліди вигорівших при обпаленні рослинних частин. Посудини виліплені руками, стрічковим або джгутовим способом. Незначна ребристість внутрішньої поверхні посудин, що утворюється при цьому способі, помітно простежується на деяких цілих посудинах і на великих уламках. Про це ж свідчать й горизонтальні злами більшості черепків. Під час ліплення вживалось підсипання під дно посуду, що полегшувало зняття готового виробу з доски: на ряді днищ залишилися сліди підсипаного крупного піску.

Більшість посудин має шершаву поверхню, часто злегка заглажену рукою, ганчіркою, пучком трави або спеціальним інструментом.

В цій групі кераміки трапляються і посудини з трохи лощеною поверхнею, але їх небагато, найчастіше це миски. Обпалення більшості виробів неповне (про що свідчить два або трикольорне забарвлення зламів) і нерівномірне, що видно по плямистому забарвленню поверхні. Очевидно, ця кераміка обпалювалась на вогнищах або в примітивних печах. Посудини цієї групи найчастіше сірого, жовто-сірого або бурого кольору. Рідше зустрічаються світло-жовті й червонуваті посудини.

Товстостінна ліпна кераміка являє собою менш фрагментарний матеріал, що дає можливість краще прослідкувати основні її форми.

Найбільш розповсюдженою формою являються горщики, які можна поділити на два типи:

1. Горщики з округлим тулубом, похилими плічками й більш-менш відігнутими вінцями (табл. II-а, г).

2. Горщики округлої форми з прямою або майже прямою шийкою, що закінчується злегка потовщеними вінцями (табл. II-д, ж).

Обидві форми горщиків мають плоскі днища і близькі до типів горщиків з Єлісаветовського городища (тип I та тип II)²³.

Основним видом орнаменту на цих горщиках є пальцьово-нігтьовий або заціпний, нанесений на ліпний валик, оперізуючий горщик під вінцями або спущений на його плічка (табл. II-а). Іноді пальцьові вдавлини оздоблюють самий край вінця (табл. II-а).

Часто розчленований вдавлуванням валик поєднується з наскрізними круглими отворами (табл. II-д). Край вінця прикрашався також дрібними насічками, нанесеними гострим інструментом (табл. II-ж, л, м) або невеликими вдавллинами, зробленими тупим предметом з нерівним краєм (табл. II-н).

Останній вид вдавллин наносився й під вінцями (табл. II-о). Частина горщиків зовсім не орнаментована (табл. II-в, г, е).

Слідуючою, досить розповсюдженою на Березані формою ліпного посуду були банковидні посудини циліндричної форми, станки яких іноді трохи звужувались до верху й закінчувались загладженим округлим краєм. Зрідка стінки переходять в трохи потовщені та відігнуті вінця (табл. III-а, б). Банковидні посудини прикрашались наліпним валиком (розташованим близько краю посудини), що як правило був покритий пальцьовими вдавллинами круглими, або овальними, розташованими похило. Це надавало всьому валикові вид товстенького перебитого мотузка (табл. III-а).

Пальцьові заціпи на валику часто доповнювались наскрізними отворами (табл. III-в, е). Банковидні посудини мабуть найбільш архаїчний вид посуду на Березані. Він походить від епохи пізньої бронзи (сабатиновський етап за класифікацією О. О. Кривцової-Гракової)²⁴ та доходить до власне скіфського часу, а в окремих випадках і до сарматського. Із банковидної форми розвивається форма горщика з похилими плічками й слабо відігнутими вінцями.

Обидві описані нами форми ліпних товстостінних посудин, з орнаментациєю і без неї, відомі з численних поселень ранньо-скіфського часу. Найближчі аналогії ми зустрічаємо в поселенні Обіточна 12 на р. Обіточна в Приморському р-ні Запорізької обл. та в поселенні Широка Балка поблизу Ольвії.

Поселення на р. Обіточній датується VII в. до н. е. Основні форми його кераміки дуже близькі до березанських. Це в основному, горщики з відігнутим краєм, банковидні посудини, прикрашені наліпними валиками з косими зарубками та пальцьово-нігтьовими вдавллинами²⁵.

Схожу кераміку бачимо і в поселенні VI—початку V вв. до н. е. Широка Балка²⁶. Повну відповідність нашій кераміці знаходимо в Ольвії²⁷.

Найстародавнішою формою посудин з пізньоархаїчних шарів Ольвії є банковидна, відома в кількох варіантах. До VI ст. до н. е. відно-

²³ Т. Н. Книд о в и ч, Опыт характеристики городища у станицы Елисаветовской ИГАИМК, вып. 104, 1935, стор. 161—169, рис. 45, 46.

²⁴ О. А. К р и в ц о в а - Г р а к о в а, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. МИА, 46, 1955, стор. 122—124.

²⁵ Там же, стор. 152—154, рис. 37.

²⁶ Б. М. Р а б и ч к и н, Поселение у Широкой Балки. КСИИМК, вып. XL, 1951, стор. 120—121, рис. 33.

²⁷ С. И. К а п о ш и н а, О скифских элементах в культуре Ольвии. МИА, 50, 1956, стор. 160—161, рис. 6, 7.

ситься й тип простого горщика з покатыми плічками та відігнутими вінцями. Аналогії березанській та ольвійській кераміці цієї групи можна бачити в матеріалах Боспору в шарах VI—V ст. ст. до н. е.²⁸

В фанагорійській²⁹ та німфейській³⁰ кераміці VI—V вв. до н. е. простежуються форми горщиків з похилими плічками та злегка відігнутими вінцями, оздоблені пальцево-нігтьовим орнаментом.

Ліпні горщики, подібні до описаних нами, зафіксовані в поселенні кизил-кобинської культури поблизу Симферополя. О. Д. Дашевська пов'язує кераміку VII—VI вв. до н. е. з цього поселення з ранньоскіфською та гаданою кіммерійською³¹.

Таким чином, обидві описані форми знаходять численні аналогії в пам'ятниках ранньоскіфського часу (VII—VI ст. ст. до н. е.) в степовій полосі та частково в Криму. За формою, грубим виробом та заочиненістю зовнішньої поверхні ряду уламків ці посудини можна віднести до кухонного посуду.

Досить малочисленні в березанському матеріалі уламки мисок. Простежити повністю їх форму не вдалось, бо в нашому розпорядженні лише кілька уламків верхньої частини мисок (табл. III-ж, к).

По ним можна припустити форму глибокої миски з невисоким вертикальним або злегка загнутим всередину бортиком. Найчастіше миски ложились (табл. III-ж, и), а іноді тільки прикрашались врізним орнаментом з похилих та горизонтальних ліній (табл. III-к). Подібні до наших миски зустрічаються в Фанагорії в шарі VI—IV ст. ст. до н. е.³², в Прикубанні³³, в Середньому Подніпров'ї (Шарпівське городище, VI—V ст. ст. до н. е.)³⁴, серед ольвійської кераміки VI в. до н. е.³⁵ та в інших місцях.

Серед ліпної березанської кераміки зафіксовані також черпаки, два з них є в нашому розпорядженні. Один — високий, біконічної форми в вигляді невеликого глечика з широким вустям, лощений (табл. IV-а), другий — майже круглодонний, з невисокими округлими стінками (табл. IV-б). Ручки не збереглися ні у першого, ні у другого. Черпаки біконічної форми відомі в степовій полосі Подніпров'я і датуються VI в. до н. е.³⁶. Круглодонні ж черпаки, очевидно, більш архаїчні.

З інших форм березанської ліпної кераміки відомі маленькі посудинки грубої роботи досить асиметричної форми, що нагадують глибокі

²⁸ Е. Г. Кастанаян, Художественные элементы в лепной керамике Боспора. Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры, т. 1, М.—Л., 1955.

²⁹ И. Т. Кругликова, Фанагорийская местная керамика из грубой глины. МИА, 19, 1951, стор. 89—90.

³⁰ В. М. Скуднова, Скифские памятники из Нимфея. СА, XXI, 1954, стор. 306—308.

³¹ О. Д. Дашевская, Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры. КСИИМК, вып. XXXIX, 1951, стор. 115—118.

³² И. Т. Кругликова, Фанагорийская местная керамика из грубой глины. МИА, 19, 1951, стор. 91, рис. 2, стор. 92.

³³ Н. В. Анфимов, К вопросу о населении Прикубанья в скифскую эпоху. СА, XI, 1949, стор. 247, 217.

³⁴ Г. В. Фабрициус, Тясминська експедиція. АП, УРСР, т. II, 1949, табл. II, рис. 180.

³⁵ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии. МИА, 50, 1956, стор. 162.

³⁶ П. Д. Либеров, Хронология памятников Поднепровья скифского времени. Вопросы скифо-сарматской археологии, 1952, табл. 1, рис. 62.

мисочки (табл. IV-в, г) та чарочки (табл. IV-д). Посудинки з іШарпівського городища опубліковані І. В. Фабриціус³⁷, схожі на наші.

В нашій колекції наявні кілька ліпних світильників дуже грубого виробу та їх уламки. За формою вони різноманітні: одні дуже нагадують глибокий черевик, на носі якого зроблено отвір для гнота (табл. 4-е), другі наближаються до них за формою (табл. IV-ж).

Окремі світильники виліплені в вигляді низької, неправильної форми, відкритої плоскої посудини з видовженим виступом-носіком (табл. IV-з).

На жаль, нам не пощастило знайти аналогій цим посудинам. О. Вальдгауер вважає грубі ліпні світильники Північного Причорномор'я місцевими типами. Він нічого певного не каже про їх датування, але заявляє, що примітивність форми не є доказом їх стародавності³⁸.

Таким чином датування цих світильників затруднене і ми вміщаємо їх до групи ліпної кераміки VII—VI вв. до н. е. допустово.

З приводу вищеописаної ліпної товстостінної кераміки о. Березані можна загалом сказати наступне:

1. Ця група ліпної кераміки більш численна порівняно з тонкостінною лощеною керамікою.

2. По аналогіям з керамікою поселень степової полоси Північного Причорномор'я й Криму наш посуд датується кінцем VII—VI ст. до н. е. та продовжує існувати пізніше, в V ст. до н. е.

3. Генетично вона пов'язана з епохою пізньої бронзи, а зокрема пізньо-зрубної культури (сабатинівський етап).

4. Кераміка даної групи являє собою, таким чином, один з проявів культури місцевих племен Північного Причорномор'я киммерійського та ранньоскіфського часу.

---

³⁷ І. В. Фабриціус, Тясмінська експедиція, АП, УРСР, т. II, 1949, стор. 97, табл. III, рис. 1—9.

³⁸ О. Вальдгауер, Античные глиняные светильники, СПб., 1914, стор. 1, табл. I, 1—5.